

Գյուղաքաղաքի մեջ խճուղին, ինչպես միշտ, այդ օր էլ քարուքանդ էր ու ցեխոտ: Սակայն, երբ մտնում էր նա դաշտերի կուրծքը, որպես սպիտակ լայն ժապավեն, ձգվում էր մինչև հորիզոնը և այնտեղից ոլորապտույտ մազլցում՝ հասնելու համար լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթին:

Խոխոջուն վտակի կողքին բանակած պահակագունդը երաժշտությամբ էր զբաղված. շեփորների անախորժ ու խառնիխուռն ձայնը՝ միացած սրնգի սուր ելևէջներին, ստիպեց մեզ արագացնելու սայլի գնացքը: Իսկ երբ անցել էինք ավելի հեռու, Գևորգը կպավ սայլապանի թևին ու ասաց.

— Հանդա՛րտ քշիր...

Հրճվում էին հյուրերս մեր առջև պարզվող շքեղ տեսարանով: Չէինք խոսում, այլ լի թոքերով շնչում էինք թարմ օդը և անհամար ծաղիկներից բուրմուքը:

Աջ կողմից արտերն իրենց ծայրերով հասնում էին մինչև լեռների ստորոտը, ձախ կողմից՝ գնում էին նրանք ուստնելու քարկողի անդրնդախոր ձորի վրայով և գոգաձև շարունակում կանաչ սփռել մինչև հեռավոր լերկ ու ձյունագագաթ շղթաները:

Երփներանգ, անհամար ծաղիկներ բծավորում էին հարթավայրը. կապույտ զանգակիկների խոնարհած գլուխներ շերտեր էին գծում, մանր-դեղին փնջավոր ծաղիկներ խառնված մարգի կանաչին՝ կապույտ ստվեր տարածում, իսկ հեռուն՝ կարմրին էին տալիս խիտ պսակներով վիշապուկները, պսպղում արյան մեծ բծերի նման:

Դաշտն ամբողջ ծփում-օրորվում էր մեղմ քամու տակ՝ նագելի և գողտրիկ: Կարծես կանաչ կոհակներ լինեին, որ պարբերաբար ելնում-իջնում էին՝ մե՛կ տերևների փայլուն, մե՛կ անփայլ երեսներն ի ցույց հանելով:

Անցնում էինք այդ բոլորի միջով. սայլապանը գլխարկը ծռել՝ երգ էր մոմռում քթի տակից: Հակոբը շնչում էր, շառաչունտ՝ շնչում, Գևորգը գլխարկը հանել՝ ժպտում էր բնությանը, ժպտում գեփոխուն...

Արև չկար. երեսն ամպերով ծածկված, ձյունոտ լեռներից սահող հեզիկ քամուն էր թողել լեռնադաշտը: Արտերի դուրալի շշուկը, թռչունների հեռավոր ճովողյունը, ջրերի մե՛կ-մե՛կ լսվող կարկաչը միմյանց ձայնառու, միմյանց լրացնելով՝ ներդաշնակվում էին այնքա՛ն հաճոյալից, որքան և սիրուն էր շրջապատող լեռն ու դաշտը, ձորն ու բուրերը:

Բայց հազիվ գորշ խորքի վրա սկսել էր գծվել հայկական մի հին ամրոցի տխուր ավերակների կույտը, հազիվ ամեն աղմուկից հեռու՝ միայն բնության ձայնն էր մեր ականջին հասնում, որ հանկարծ մեր ետևից լսվեց նախ խուլ, ապա բարձր շառաչ, որ գնալով մեծանում էր ու գալիս-մոտենում:

Սայլ էր, ահագին դղրդոցով թավալող մի մեծ սայլ (դրոդ), որ չորս կատաղի ձիերով սրարշավ գալիս էր՝ ավաղի, խճի և քարերի շատրվան ցայտեցնելով շուրջը:

Լցված էր նա բերնեբերան՝ գյուղացիներով, որոնք կոկորդ պատռելու չափ գոռում էին, աղմկում, ձեռքեր ու ոտներ ցնցում օդի մեջ, ելնում-նստում էին. միմյանց վրա ընկնում...

-Ինչ է այն,— գոչեց Հակոբը զարմացած:

-Մեր գյուղացիք են,— բացատրեց սայլապանը, որ կանգնել ետ էր նայում,— բաս է՛ն ա, պրծած կըլեն, որ ըտենց ուրախությունով են տուն գնում:

— Դուզանցի՞ք են:

— Հրամանք ես. ծաղկասարեցոց հետ սպոր¹ կար... կգիտենաք. է՛սօր էր ըագբորը...² լավ կոնծել են. բաս հա՛ղթած կըլեն...

Մինչ այդ, մոտեցող սայլի մեջ սկսել էի նկտել հիրավի մեր գյուղից ծանոթ դեմքեր: Նախ երկարավիղ Գևորյին տեսա, հետո Գրիշոյենց Մուկուչին, ապա Խոլերայի դեմքը երևան եկավ, կամաց-կամաց՝ նորընտիր քյոխվեն, երեցփոխը: Հաբեթ աղայի որդին՝ «կչկչան Նիկոլն» էլ կար մինչև իսկ:

Սայլը վարում էր կաղիկ Ջավադը, որ անխնա մտրակում էր ձիերին, ոտները ցցում, գոռում էր և քիչ էր մնում գետին գլորեր կողքին նստած ալյուրոտ Ջաքեին:

Ձիերը սրընթաց, կատաղի վազքով ցնցում էին մեծ, խարխուլ, արկղի նմանող սայլը, որ ուստնում էր, այս-այն կողմ թեքվում և քարի մանր խիճերով, սլաքների նման, շամփրում աջ ու ձախ:

Նկատեցին մեզ և ճանաչեցին երևի: Կարմրամազ Սմբատը, բանից երևաց, որ մեջն էր, կառքի խորքում կուչ եկած և վիզը փորը ձգած: Ահա և վիզն ածիլած պայտար Խեչոն. նստել էր սայլի կողի վրա և ձեռքով ինչ-որ շարժումներ էր գծում օդի մեջ:

Գոռում էին, բայց կառքի դորդոցը չէր թողնում մի բառ իսկ հասկանալու:

— Հա՛յ-հա՛յ...— լսվում էր միայն:

— Գժվե՞լ են, տո՛ւ, - գոչեց Հակոբը, - ադա՛, մեր դուրծին քիչ դենը տար, թե չէ շուռ կտան:

— Հա՛յ-հա՛յ, եկանք հա՛...

Ու Ջավադը, երբ մոտենում էին, բոլորովին ետ պատկելով՝ քաշեց սանձերը, ձգնեց կառքը կանգնեցնել:

— Էդ ո՞ւր բարին... — լսվեց Խչոյի ձայնը:

— Տպո՞ւլ... ա՛յ ես ձեր... տպոու տո է՛է՛... փիե՛, էս շան ապրանքները կտա՞ղել են... տպոու ու՛...

Կանգնեցրին կառքը ճիշտ մերինի կողքին:

— Բարո՞վ, բարո՞վ...— ձայնեցին ամեն կողմից զվարթությամբ, - համեցեք մե՛զ հետ... նստեք մեզ հետ...

¹ Վեճ:

² Դատավարություն:

Արբաժ էին գրեթե բոլորը, բացի Խուլերայից և երեցփոխից: Ու լա՛վ հարբաժ:

— Տեսնո՞ւմ եք,— հրճվեց Գևորգը,— կոնծել են ամենքը:

— Էդ ի՞նչ խաբար է խմբով,— հարցրի ես,— ի՞նչ կա, որ բազմությամբ, այսպես գործի օր գյուղաքաղաք էիք եկել:

— Գործ ունեինք, գո՛րծ... *բազբոր, միրավոյ, պասրդենիկ*³... – լսվեցին խառնիխուռն ձայներ:

Ամենքն էին խոսում: Եվ խոսքերի հետ խառն՝ ծիծաղներ, աղաղակներ:

— Նստե՛ք, եկեք մե՛զ հետ նստեք...

— Ադա՛ դե տեղ ո՞րդիան ա, որ կանչում եք...

— Տո իրանք հրեն պակա՛ս սայլ ունեն, գիժ խո չե՛ն, որ ըստեղ գան...

— Ընչի, թող մե՛զ հետ նստեն...

Բայց մենք տեղներիցս չշարժվեցինք:

— Ձեզ հետ կգանք, դուք քշեք...

— Հը՛, ըտենց լավ ա, պարոննե՛ր,— խորհուրդ տվավ երեցփոխը,— հրեն ձորագլխին ցած կիջնենք, ընտեղ կխոսանք...

— Քշի՛ր տո, Ջավադ,— ճչաց Խուլերան:

Ու երբ կաղիկը մտրակում էր, աչքս ընկավ սայլի խորքին: Ջարմացած նկատեցի մի ինչ-որ սև երկար բան, որ անշարժ փռված էր այնտեղ. քիչ էր մնում գյուղացիք իրենց ոտները նրան կոթնեցնեին:

— Դա ինչ է,— հարց տվի և գլխով ականարկեցի:

— Սո՛ւղիան ա, սուղիա՛ն...⁴— ոռնաց Խեչոն:

Կառքը շարժվել էր տեղից:

— Դա ինչ է եղել,— հաջողվեց ինձ հարցնել նշաններով, երբ սայլը դորդլունով սլանում էր:

Այս անգամ Ջավադն էր, որ քրքիջը Բերնին, իր զիլ ձայնով հասկացրեց ինձ.

— Հա՛րբաժ ա, հարբա՛ծ:

Ու անցան: Գինու շոգիների ազդեցության տակ՝ Ջավադն ավելի կատաղորեն մտրակեց ձիերին. ահագին ցնցումներով և խճային շատրվանի մեջ՝ կառքը սլացավ առաջ:

Ստիպված էինք բավական հեռու բռնել մեզ այդ սանձարձակ արշավանքից: Ետ մնացած՝ ամեն բոպե սպասում էինք, թե ահա սայլի միջից դուրս պիտի ոստնեին ջախջախվելու՝ վիզն ածիլած Խեչոն և կչկչան Նիկոլը, որոնք թե՛ միմյանց և թե՛ կողերին էին կառչել:

³ Հաշտարար դատավորի փոխնորդ գյուղաքաղաքում. վարում է դատական գործերը:

⁴ Գյուղական դատավոր, որ լինում է ընտրությամբ:

Բայց Ջավադը վարպետ քռող է. չնայելով իր իսկ ցնցումներին, սուր աղաղակներին, նրան հաջողվեց գնալ մինչև ձորաբերանը, ուր նա դուրս ելավ խճուղուց, կատարելապես մեջքի վրա պառկելու չափ ետ կռացած քաշեց սանձերը. ճչաց, կանչեց և, մի կիսաշրջան գործել տալուց հետո, ձիերին կանգնեցրեց ձորի ամենամոտ ափի կանաչ հարթության վրա:

Մինչև մեր հասնելը, բոլորը դուրս էին եկել սայլից, նստել նրա կողքին, գինու մի փոքրիկ տիկ, օղու մի մեծ շիշ դրել կողքերին, հացն ու պանիրը պարզել՝ սկսել էին քեֆը:

Սուդիային թողել էին սայլի մեջ՝ երեսի վրա փռված ու խոկալով:

Հրավիրեցին մեզ: Հետաքրքիր էր իմանալ, թե ինչ անելու էին գնացել իրենց քոխավայի, քեհյաների և սուդիայի հետ, թե ինչու այդքան լավ տրամադրված՝ այդտեղ էլ նստում էին քեֆը շարունակելու:

2

Ասենք, ձորաբերանի այդ հարթության վրա անհնար էր չնստել, նո՛ւյնիսկ եթե խմելու և քեֆի համար չլինեք:

Լեռնադաշտի ամենաաքանչելի մի անկյունում էր՝ իր վայրենի տեսարանների հեռանկարով:

Ամեն գյուղաքաղաք գնալիս անշուշտ իջնում էի այդտեղ և ժամերով կանգ առնում հսկա ձորի կատարին, լիզված ապառաժների, հոսանուտ ժայռերի բարձրության այդ կետին՝ դիտելու համար ոտքերիս տակ բացվող կրքոտ պատկերը:

Դեպի անդունդը պարզվող ապառաժի տակից, ուղիղ ոտքերիդ առաջ՝ իջնում են կնճոռոտ ու դաժան լեռների շարքեր, որոնք կոթնած միապաղաղ ժայռերի, գոգավոր կողերով գնում են ու գնում դեպի խորքը, սեղմելու համար փրփուրը բերնին արշավող գետակի կողերը Յուրաքանչյուր ճեղք, յուրաքանչյուր կնճիռ, անդունդի եզրից սկսած՝ խռիվ մագերի նման դուրս է ցցում իր խորշերից բազմատեսակ ծաղիկներ ու թփեր: Նուրբ, աննման փափկությամբ, գիջության մեջ ուռճացած բույսերը դեզ առ դեզ կախվել են կամար կապած ժայռերից դեպի վար. դեղնագույն ծաղիկների փնջերը ոլորտուն, բաղեղաձև գրկախառնված սպիտակ վարդենիների՝ սահում-շրջանակավորում են լպրծուն ապառաժները: Ավելի՛ վար, ստվերի մեջ գտնվող ճախնուտը գրավված է մեծահասակ շուշաններով. հոսանուտ խճի երեսին փետրային նրբությամբ և թավշային փայլով՝ կանաչ սավան են կապել սպիտակ բծերով զարդարուն մանրիկ ծաղիկներ: Եվ հուսկ ուրեմն, այնտեղ՝ վարը, շատ խոր, ջրի հետ անմիջապես խաղացող ափերի երկարությամբ, որպես լայն երիզ միապաղաղ հավասարությամբ մանրեական մամուռներ թափոր են կազմել բաշը թոթվելով արշավող գետակի երկու կողերին...

Եվ դիմացը, գետափից վեր, միմյանց վրա գլորված ապառաժների թիկն տվել՝ վիթխարի զանգվածով ցցվում է լեզվակաձև, միաձույլ, խորշոմալից լեռը, որ գլուխ պտտեցնող գահավանդներ է կազմում երեք կողմերից և գագաթին ունի հնամյա մամոռոտ ավերակների մի տխուր կույտ...

Այդտեղ էր, որ գուգանցիք նստեցին քեֆի:

Մեղմ եղանակը, մի քանի քայլ հեռվից դեպի անդունդն իջնող ջրվեժի կարկաչը, դալար կանաչությունն ու բավական քանակությամբ խմած գինին տրամադրել էր Ջավադին երգելու:

Լա՛վ ձայն ուներ անայիտանը. գորեղ, կրծքային հուժկու տենոր, որ թնդացնում էր շրջակայքը:

Վայրենի բնության նման նրա ձայնն էլ վայրենի, անմշակ թեև, բայց ուներ քաղցր շեշտ և հաջող ճկունություն

Ու երգում էր նա կանգնած՝ դեմքը ծորակին.

Նպատակիս հասնեմ միայն,

Թող զիս հանեն կախաղան...

— Գինի լցրեք տո՛ւ— ձայնեց նա՝ երբ վերջացրել էր և կարմրած՝ մեր կողմը դարձել,— դոնադների համար գի՛նի լցրեք...

— Ա՛յ ձայնդ անսպառ, ա՛յ դու շատ ապրես, շա՛ն տղա,— գովեց նրան Խոլերան,— լավ ձեն ունես, ես ու իմ աստվածը, ամա փո՛ւշ տղա ես, փո՛ւշ...

— Լա՛վ, ամի՛, ձենդ կտրի, թե աստվածդ կսիրես, ի՞նչ վախտն ա Ջավադին գովալը...

— Սուդիային ինչո՞ւ այնտեղ թողիք,— հարցրեց Գևորգը:

— Բա ինչ անեինք,— ծիծաղեց երեցփոխը,— տնաշեն էնքան կոնծել ա, որ թոփ էլ տրաքացնես ականջի մոտը՝ չի զարթնի...

— Թոփից չի՛ զարթնի,— սրախոսեց Խեչոն,— ամա, որ մեկ րյումկա արաղ մոտեցնես քթին՝ վեր կթոնի...

— Ղորթ, տո՛ւ տղե՛րք,— մեջ մտավ քյոխվեն,— սա սկի լավ բան չի, որ անում ենք մենք: Եկեք սուդիին հանենք սելիցը, գլուխը մեկ ցավի սառը ջրով լվանք... թե չէ՝ ախր էս հալովը մենք ո՞նց գեղը տանենք նրան, բա ամո՞թ չի, հը՞...

— Տո ընչիս ամոթն ա,— քրքջաց կարմրամազ Սմբատը,— յանի առաջին անգա՞մն ա...

— Չէ՛, քյոխվեն դրո՛ւստ ա ասում, տղե՛րք,— խոսեց Խոլերան,— մեր սուդի են ա, ամո՞թ ա... Հանեք, մի քիչ երես-մերեսը լվացեք, բալքի ուշքի գա:

— Հա՛, դրուստ ա,— ավելացրին մի քանիսը և ոտքի ելան,— թող աանենք ցած՝ քիչ ջրի տակին լվանանք գլուխը:

— Ադա, տեղներդ վե՛ր ընկեք է՛է՛...— ճչաց Նիկոլը,— ընչի՞, գինի յա արաղ շատ ունենք, որ նա էլ օյաղվի⁵ ու գա մեր կողքին նստիլ:

Սակայն ոտքի ելնող գյուղացիք չլսեցին նրան: Մոտ գնացին սայլին, երկու հոգի ելան, սուդիային քաշքշելով իջեցրին, ալյուրոտ Ջաքարը բռնեց խոտերի վրա դրավ և երեսը դարձրեց:

— Տարե՛ք, տարե՛ք, ջրի մոտ տարեք,— կանչեց Խոլերան,— ա՛ Մուկուշ, բա էդքան խմե՞լ կրլի, որ դու ես խմում... հլա վոլոստնի սուդիա⁶ էլ ես...

⁵ Ուշքի գա:

⁶ Գյուղերի մի որոշ շրջանի դատավոր:

— Սո՛ւղիա, սո՛ւղիա...— ցնցեց դատավորին Ջաքարը, ջանաց ուշքի բերել և կիսովին բարձրացնելով, գլուխն իր ծնկներին կոթնեցրեց:

— Հը՛ը մ... — լավեց դատավորի բերնից:

— Ուշքի՛ եկ, քո՛ տունը շինվի, հերիք չի՞ քնես...

— Ադա ո՞ւր եք կանգնել, վեր կալեք ցած տաքեք է՛ է՛...

— Հը՛ը մ... դգ՛գ՛գ՛... փս՛ս՛ս՛, — անում է սուղիան:

Մի գյուղացի վճռական կերպով պագեց նրա առաջ, շալակեց, բարձրացավ և ընդհանուր ծիծաղների մեջ՝ սկսեց ձորն իջեցնել արբածին:

— Մուղայիթ⁷ կացեք տո՛... ձայնեց Նիկոլը, — սուղյին գլու չտաք ձորը, թե չէ էլ կաշի քերթող չենք ունենալ...

Գևորգն ու Հակոբը զարմացած՝ Նիկոլին նայեցին:

— Հա բա՛ս... — ժպտաց սա, — գեղացին սկի կարա՞յ յոլա գնալ առանց կաշի քերթողի... մորթված ոչխարին էլ վարպետ կաշի քերթող պտի՞, յա չէ...

— Ե՛ս էլ գնամ, — ոտքի ելավ Խեչոն այդ միջոցին, — բալքի արյուն առնելու բան ըլի... քյո՛խվա, էդ դանակդ մի դեսը քցի...

Եվ այսպես էր ահա, որ երեքչորս գյուղացիներ, դանակը ձեռքին բռնած Խեչոյի հետ սուղիային ձորն իջեցրին և շուտով մեր աչքերիցն անհետացան:

Քիչ ժամանակ էլ նրանց ծիծաղների և աղմուկների ձայնը հասնում էր մեր ականջին՝ խորքից, հետո ամեն ինչ լռեց:

— Ամա՛ ջրի կկապեն սուղյի գլուխը հա՛... — արեց Ջավադը:

— Տեսնո՞ւմ եք, — դարձավ մեզ երեցփոխը, — է՛ս էլ մեր սուղի՛ան...

— Ղո՛րթ ա, — խոսեց Խոլերան, — խմող ա, ամա լավ սուղիա ա... խելո՛ք, վարվո՛ղ...

Ու սկսեցին խմել այնուհետև: Սպասում էի, որ Նիկոլը որևէ բան ասեր, բայց նա լուռ՝ օղի էր լցնում և չէր նայում մեզ:

— Խելոք... — արեց երեցփոխը, — դրուստ ա, որ խելոք չըլի, ոսկոռների ծերերը ո՞նց կարա պահի...

— Ի՞նչ ոսկոռներ, — հարցրի ես:

— Ընենց, էլի՛... — մոմռաց Ջավադը, — ոսկոռներ...

— Լավ դե, — կանչեց Սմբատը, — էդ գինուցը դես տվեք պարոնների համար... Էն ո՞վ ա, որ ոսկոռը չի սիրում... թե խելոք ա՛ ջոնդերը⁸ կծածկի, որ մի՛ շտ էլ ունենա... Ադա Ջավա՛դ, ձենդ էլի մեկ գլուխդ քցի, բալքի թե քեֆը նորից չաղանա...

⁷ Զգույշ կացեք, հոգ տարեք:

⁸ Ծայրը:

Զավաղը հիրավի «ձենը գլուխը քցեց», և երբ քիչ հետո ձորն իջնող գյուղացիներից երեքն էլ եկան մեզ միանալու, բաժակները երբեք դատարկ չէին մնում:

Կեսօրը բավական անցել էր. գյուղացոց տրամադրությունը հետզհետե Լավանում էր. մոռանում էին սուղիային, իսկ խմած օղին ու գինին ա՛յն աստիճան ազդել էր, որ երգում էին, կանչում, գոռոռալով վիճում:

Խոսակցությունը դառնում էր ինչ-որ հողաբաժինների վրա, որոնց մասին նրանք վեճի մեջ էին ծաղկասարեցոց հետ և որի համար էլ խմբովին գյուղաքաղաք էին գնացել:

Բանից դուրս էր գալիս, որ դուզանցիք վաղուց ի վեր մտածում էին անտառների վերևում ընկած ընդարձակ արոտատեղիները ազատել ծաղկասարեցոց ոտնձգություններից. անդադար, ամեն տարի կոփվ էին տալիս նրանց հետ, ծեծում էին, ծեծ էին ուտում, աղմկում և վերջ ի վերջո, այս տարի վեճը դատաստանի էին ձգել:

— Շա՛ն որդիներ...— կանչում էր խոլերան,— էս « 30 տարի, քանի միտս ա, էդ չիմանլըդը⁹ մե՛րն ա ըլել, մե՛ր տավարն ա ընտեղ արածել, հմի կանգնել էին, թե բա՝ «մե՛րն ա, դուք գո՛ղ եք, ավագակնե՛ր եք»...

— Տո գո՛ղն էլ իրանք են ու ավագակներն էլ,— ճչաց քոխվեն,— բա ինչի՞, էս մեռե՞լ եմ, որ ծաղկասարցիք մեր չիմանլըդը խլեն ու մեր չոբաններին էլ ծեծեն... Ա՛յ, ըտենց կանեմ հա՛... Տեսա՞ք, տ՛ խալիսը, խո տեսաք, թե ո՞նց **պրիստավի** մոտ նրանց բերանը փակեցի...

— Աղա՛,— ձայնեց Զաքարը,— բա էն մածուն ատող Վարդոն էն ի՞նչ էր ասում... Ո՞նց թե յանի մեր **պլանը**¹⁰ սո՛ւտ ա, հետո ա շինած, թե լեսնիչի¹¹ օգնականը կաշառք ա կերել...

— Տո կարա՞ն, թող իրա՛նք էլ ուտացնեն... Ընչի՞, կաշառք յանի փի՞ս բան ա... Հրե՛ն, հմի թող զան ու տենանք ո՞նց են դավթում հողերը...

— Տո լավ ենք արել, լա՛վ... — գոռաց Զավաղը,— հոգիներն էլ հանել ենք. հլա մեկ տես՝ էս ո՞նց եմ մի քեֆ սարքելու լեսնիչի օգնականի համար...

Շատ հետաքրքրվում էին հյուրերս՝ իմանալու այդ բոլոր քառսի միջից ճշմարտությունը:

Շատ էլ մաքուր չէր երևում գործը: Ըստ երևույթին մեր գյուղացիք լավ միջոցների չէին դիմել, թեև այժմ ցնծում էին իրենց տարած հաղթանակով:

— Ինչպե՞ս է գործը,— հարցրի էս,— պատմեցե՛ք, պարոններն էլ իմանան:

— Թող էս պատմեմ,— բռնեց թևիցս Խոլերան:

— Թող քո՛խվան պատմի,— մեջ մտավ Սմբատը:

Քոխվան նախ մի բաժակ գինի կոնծեց, բեղերը սրբեց, մի մեծ բրդուճ հաց ու պանիր կոխելով բերանը՝ թշերն ուռեցրեց և ուտելով ասաց,

— Հըմ... հա՛, պա՛տմեմ, ընչի՞ չէ... հա՛մ հա՛մ...

⁹ Արոտատեղի:

¹⁰ Հատակագիծ, մակարդակ:

¹¹ Անտառապահ:

— Տո մեկ բերանինդ կուլ տուր հլա է՛,— ծիծաղեց նրա վրա Զաքարը,— խո աջալա¹² չի՞... Էն ա ես աս եմ, էլի...

— Չէ՛... ես...

Արեց քյոխվեն, մարմնի մեծ ցնցումով կուլ տվավ բերնի եղած և ասաց.

— Ըսե՛նց... Հմի պատմեմ... Հա՛, ի՞նչ էի ասում... Ամա՛ դրուստ, հլա սկի բան էլ չեմ ասել... Տո՛, կասես հարբել եմ, հը՞... խմածս ինչ էր որ. հարբելն ընենց կրլի ա՛յ, ոնց որ սուդիեն ա... Հա՛, տղաներիս ասեմ որ, էդ շան տղերքը՝ ծաղկասարեցիք, մեր կողքին չիմանլըդ ունեն. միթամ թե¹³ քի՛չ ա գալիս: Կամացկամաց վրա են տալիս մինչի Կա՛թնաղբյուրը. մեկ էլ էն տենանք, որ մեր չոբաններին ծեծում են թե մինչի Կաթնաղբյուրը իրա՛նցն ա, ի՞նչ իրավունքով մեր տավարները դենն ենք արածացնում...

— Ադա՛, դրուստ որ հարբած ես,— միջահատեց Խոլերան,— բա ըտե՛նց կպատմեն... ի՞նչի բաս չես ասում, թե 30 տարի ա էդ 17 դեսյատինը մե՛զ ա տված, հլա մեկ վախտ էլ մեր քոչն¹⁴ թնդի...

— Դա կասեմ էլի՛... Հա՛, ըտենց ա, դորթ ա. մեր քոչն ընդի ա ըլել 30 տարի առաջ...

— Տո չէ՛, չէ՛,— զայրացավ Խոլերան,— երկու տարի առաջ չէ՞ր, որ քոչն ընդի էր... տո մո՛ռացել ես, քո տունն էլ ընգի չէ՞ր... բա ըտե՛նց ես վկայություն տալու...

— Հա՛, տո՛, դորթ որ մոռացել էի... թամամ երկու տարի առաջ... ողորմած հոգի մերս էլ հլա սաղ էր, էն տարին բո՛լ լոռ¹⁵ շինեց ու կերանք ձմեռը... Հա՛, բա՞ս, թամամ հինգ տարի առաջ... Հինգ թե երկու, ա մի...

— Ը՛մ, ես քո հարբած գլխիդ,— արեց ուժգնությամբ Խոլերան,— լավ ա, ձենդ կտրի մեկ, թե աստվածդ սիրես... ընե՛նց կոնծել ա, որ մի՛տն էլ չի, թե քոչը ե՞րբ էր Կաթնաղբյուրի մոտ...

— Դե լա՛վ, ա՛մի,— արեց Զավադը չարախնդաց,— քյոխվա ա, գործ շատ ունի, ո՞ր մեկը միտը պահի... Դե ձեր քյոխվեն էլ էս ա է՛լի. ախպորս չհավանեցիք, հմի սրա՛ լազաթն առեք... Ոնց էր: քյոխվա՛,— դարձավ նա հեգնությամբ քյոխվին,— ոնց էր... Հինգ տարի առաջ, ողորմած հոգի մերդ բո՛լ լոռ շինեց... Ա՛յ, գտար հա՛, մալադեց¹⁶ քյոխվա... Ա՛ռ, առ մեկ է՛ս էլ կոնծի, բալքի հինգ տարին է՛ս հետ տասը շինես...

— Փո՛ւչ, փո՛ւչ...— կանչեց նրա վրա քյոխվեն,— ըստեղ էլ խո գեղը չի՞, մեկ էլ տեսար պլետը¹⁷ եկավ հա՛ հա՛...

— Լավ ա, լա՛վ...— քրքջաց Զավադը,— հրեն պլետդ Մարտոյի միկիտանումը¹⁸ վեր ընկած, դու գի՛նիդ խմիր, ա՛ռ...

¹² Շտապողական:

¹³ Իբր թե:

¹⁴ Ամառը լեռ գնացող գյուղացիք:

¹⁵ Մոթալի նման մի պանիք, որ շինում են թանից:

¹⁶ Ռուսերեն բառ՝ «կեցցե»:

¹⁷ Մտրակ:

¹⁸ Գինետուն:

Մինչ այդ՝ խճուղու վրա անցուդարձն ավելանում էր: Անշուշտ ժամը 4-ը պիտի լիներ, որովհետև միմյանց ետևից, դորդոցով անցան գյուղաքաղաքից երկաթուղու կայարանը գնացող ամենօրյա «պաղվողները»¹⁹ անցորդներով լեցուն:

Նրանցից հետո երևացին ու անցան օրորուն՝ մեր ետևում գտնվող «խախտներին»²⁰ Ալեքսանդրովկա գյուղի խոտաբարձ սայլերը, գյուղաքաղաքից զանազան գյուղեր վերադարձող ձիավորներ՝ բեռներով, եզան սայլեր՝ ճոճալով, այլև հետևակներ: Իսկ դեպի մեր կողմը, խճուղուց իջնելով, երևացին երկու նո՛ր գյուղացիներ:

— Փի՛ե...— բացականչեց Ջավադը, նկատելով նրանց,— հլա՛ մաիկ տվեք մեկ... Տո է՛ն ծաղկասարցի Վա՛րդոն չի՝ մեր Հարութանց Ոսկանի հետը...

— Ի՞նչ Վարդո, տո՛,- ասաց Նիկոլը,- հասարացի Մաթոն ա:

— Չէ հա՛, խմածո՞ գլխիդ ա խփել... Վա՛րդոն ա որ կա. էն էլ, հրե՛ն, Ոսկանն ա իր մեծ փափախովը:

— Վա՛րդոն ա,— հաստատեց Սմբատը,— էն էլ Ոսկանն ա որ կա... է՛ս ո՞նց ա ըլել, որ իրար հետ են...

— Այդ ի՞նչ Վարդո է,— միջամտեցի ես,— այն, որ ասել է, թե ձեր պլանը կեղծ է, և դուք լեսնիչի օգնականին կաշա՛ռք եք կերցրել:

— Հա՛, հենց էն ա,— ասաց Ջաքարը,- մածուն ուտող Վարդոն...

— Թող գա մեկ է՛...— ոտքի ելավ քոխվեն,— միրառյ պասրեդնիկի առաջը չուզեցի նրան մեկ լավ ուշուց տամ... ըստեղ էլ խո պրիցուտվենի²¹ տեղի չի՛...

— Ադա՛, ամո՛թ ա,— մեջ մտավ երեցփոխը,— տե՛ղդ նստի, ո՛րդի, դոնաղը որ թշնամիդ էլ ըլի, պտի պատվես՝ երբ սուփրիզ վրա ա գալիս:

— Տո ի՞նչ պատվել, ի՞նչ գադ,— բարկացավ Ջաքարը,— նա ո՞ւմ շունն ա, որ ասի թե մեր պլանը սուտ ա...

— Յա թե չէ՝ մենք լեսնիչին կաշառք ենք տվել...— ավելացրեց Նիկոլը,— որ ուսում առած, կարդացվոր ըլի, մեր գլխին նստի՛...

— Ադա՛, կարդա՞ցվորս որն ա,— ճչաց Ջավադը,— քի՞չ ենք կարդացվորներ տեհել... յա թե չէ հենց մենք, պակա՛ս կարդալ-գրել գիտենք...

— Տո փո՛ւշ,— կանչեց երեցփոխը նեղացած,— քո դուշմանն ա, քեզ հետ հմի նա դավի²² ունի, դու ավե՛լի պտի նրա հետ քաղաքավար ըլես... Լսողը ի՞նչ կասի, տասը հոգով նամարդի պես վրա եք տալիս...

— Ղո՛րթ ա ասում ամին,— պնդեց Գրիշոյենց Մուկուչը,— մի՛ անպատվեք դոնաղին...

— Նստի՛, քոխվա՛,- ձայնեց երկարավիզ Գեոն,— նստի՛, ամոթ ա. թող գալիս ա՝ գա. թե ինքը ձեն չի տա՝ դու էլ բան մի՛ ասի...

¹⁹ Մեծ սայլ ձիերով լծած:

²⁰ Մալոռուսներ, որոնցից Կովկասում մի քանի գաղութներ կան:

²¹ Պետական պաշտոնատուն, աղաղակված պրիստոտվենիյ բառից:

²² Վեճ:

Քյոխվան, որ ելել և մի քայլ առաջ էր գնացել, չկարողանալով զսպել իրեն, թեև չսկսեց հայիոյել, սակայն կանչեց հեռվից.

— Էս յանի ո՞նց էլավ, Վարդո՛ւ, որ սուտ պլան ունեցողների սուփրի վրեն ես գալիս...

Ու երկու ոտքի վրա լարված. աքաղաղի նման կովի հրավերը կարծես նետած, ձեռքերը մեջքին կանթեր և սպասեց, որ եկողները մոտենային:

Վարդոն անշուշտ լսեց, հասկացավ գրգռիչ հրավերը, բայց լուռ՝ շարունակեց մոտենալ և երկու քայլ հեռու կանգ առավ:

Ոսկանը մոտ եկավ, քայլելիս կանչելով հեռվից:

— Փո՛ւհ ձեզ ի՞նչ ասեմ... Աղա՛, բաս ընդեղ հերիք չէր ձեզ, որ ըստեղ էլ սուփրա եք սարքել:

— Այ համեցե՛ք, Ոսկան ամի,— ձայնեց նրան Ջավազը,— կիսատ խո պտի թողայինք քեֆը:

— Բարև ձեզ,— արեց Վարդոն՝ մի քայլ ևս մոտեցած:

— Աստծու բարին,— պատասխանեցին նրան մի քանիսները:

— Համեցի՛ր, Վարդո,— դարձավ նրան երեցփոխը,— համեցիր կողքիս մեկ ստաքան գինի՛ անուշ արա...

— Չէ՛, շնորհակալ եմ,— ասաց Վարդոն՝ տեղից չշարժվելով և կարմրած,— Ոսկանի հետ էինք... Ասաց մեկ գնանք... թե դու մնալու ես, ես մենակ գնամ, Ո՛սկան.

— Ո՞ւր ես շտապում, ա՛յ տղա,— կանչեց Ոսկանը,— կաց մեկ ստաքան գինի խմենք ու միասին պաղվողով քեզ էլ կտանենք:

— Մթնով կմնամ...

Մյուս գյուղացիների սառը վերաբերմունքը, Ջավադի լիրբ ծիծաղն ու ակնարկները սրաննրան՝ բարկացրին ինձ: Ճանաչում էլ էի Վարդոյին. իսկույն մոտ գնացի, բարևեցի և սկսեցի հետը խոսել:

— Ծանոթացե՛ք,— ներկայացրի նրան հյուրերին:

— Աղա՛,— կանչեց այդ միջոցին Ոսկանը իր խրոխտ ձայնով,— դորթ որ դուզանցի եք հա ... Կեսօրից առաջ գործներդ պրծել, հրես իրիկուն ա դառնում, հլա գե՛ղն էլ չեք հասել:

— Յանի դիփ մե՞կ չի,— արեց Ջաքարը,— օրը կորսվա՛ծ ա...

— Բաս սուղիեն ո՞ւր ա, տո՛ւ:

— Հարբած էր, քարափի տակը տա՛րան, որ հով տեղում մի լավ քնի...— ծաղրեց Ջավադը,— համ էլ մի քիչ շատ պինդ էր խոմփացնում...

— Փո՛ւ ես ձեր...— ծիծաղեց Ոսկանը,— սկի տեհա ոչ, որ էդ շան տղեն օյազ հալով դեղ մտնի...

Վարդոն, կիսովին ականջը մեզ, աշխատում էր լսել նաև դուզանցիներին: Կցկտուր պատասխաններ էր տալիս, գգալի կերպով նեղվում էր:

Հյուրերիցս՝ Հակոբը թողել էր քեֆ անողներին և անդունդի ծայրից կոացած հիացմունքով նայում էր դեպի խորքը, իսկ Գևորգը զննում էր նոր դեմքերը, մանավանդ Վարդոյին:

Զննելու էլ դեմք էր այդ: Միջահասակ հիսնամյա գյուղացի, թեև նո՛ւյն կոշտ դիմագծերը, արևակեզ դեմք ուներ, բայց բավական զանազանվում էր մյուսներից:

Հագել էր քաղաքացու նման. ամեն ինչ հնամաշ էր նրա վրա. սկսած գլխի «կարտուզից», որ գունագուրկ էր և տրորված—մինչև կարկատաններով լի եվրոպական կոշիկները:

Անընդհատ, ծխում էր, մուշտակով պապիրոսը միշտ երկու դեղնած մատների մեջ, ծուխը միշտ հաստ բեղերի կարմրած ծայրերին, ձեռք էլ տաքօրինակ կերպով դողդողալիս:

Կարծես քնից նոր էր վեր կացել, մի տեսակ ուռած կոպերով ու խամրած հայացքով աչքեր ուներ: Ուրիշ կերպ չէի տեսել նրան: Ժպտալիս տխուր ծալքեր էին կազմվում աչքերի անկյուններում և այտերի մագոտ զցվածքներն ավել լի շեշտվում:

Թվում էր, որ սաստիկ խմող պետք է լիներ, եթե ո՞չ արդեն ալկոհոլիկ, նշանները պարզ էին, ձայնը խռպոտ, ձեռքերը դողդոջուն, դեղնության նշմարներ, մրսկանության երևույթ և կաշվի մի տեսակ հատկանշական յուղոտ փայլ:

Ակնարկը մեզնից՝ դուգանցոց, նրանցից դեպի մեզ, անընդհատ ծխում էր, շատ կարճ, ակամա պատասխաններ տալիս և փոքրիկ ցողակի ժպիտներ կազմում դեմքի վրա:

— Դո՞ւք էլ սրանց հետ եք, — հարցրեց նա մեզ քիչ հետո:

— Ոչ, մենք ճանապարհին պատահեցինք և եկել ենք ձորն իջնելու:

— Այո՞... — աչքերը փայլեցին, — իսկ ինչո՞ւ չեք իջնում, չե՞ որ հետո ուշ կմնաք:

— Իհարկե, — արեց Գևորգը, — գնանք իջնենք, ի՞նչ ենք այս մարդկանցը կպեք. Հակոբն էլ ահա անհամբերությունից կարծես ուզում է իրան ձորը շարտել:

— Գնա՛նք, — ասաց Վարդոն, — ե՛ս էլ կգամ ձեզ հետ:

— Համեցե՛ք, և եթե կուզեք՝ մեր կառքով ձեզ մինչև Ծաղկառաջ էլ կտանենք... այնպես չե՞, — դարձա ես Գևորգին:

— Լա՛վ, — ասաց Գևորգը, — երեք հոգի ենք, թող չորս լինենք:

— Շնորհակալ եմ... — արեց Վարդոն, — գնանք ուրեմն:

Շարժվեցինք տեղներիցս:

— Է՞դ ուր բարով, պ. Երվա՛նդ, — ձայներ Խոլերան:

— Ձորը:

— Հա՛... գնացե՛ք, ընչի՞ չե՛...

— Դու էլ ես գնո՞ւմ, Վարդո՛, — հարցրեց Ոսկանը:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես նրա փոխարեն, — մենք միասին կիջնենք, հետո մեր կառքով նրան իրա գյուղը կտանենք... — Հը՞մ... լա՛վ...

— Ինչ որ ա...– արեց քոխվան, որ նստել էր,– երթաք բարով... ամա լա՛վ պրծար, Վարդո՛... գնա՛, գնա՛, քեզ հետ ուրիշ վախտ կտեսնվենք:

Վարգոն նայեց նրան, մեղավորի նման ժպտաց ու հետևեց մեզ: Իսկ Ջավադը մի մեծ քրքիջ արձակեց և ձայներ.

— Կարդացվորները գնացի՛ն... Առանց պատասխան տալու՝ քայլեցինք դեպի ձորաբերանը և ձայն տվինք Հակոբին:

Ու երբ ուզում էինք իջնել, լսեցի դարձյալ կաղիկի ձայնը, որ կանչում էր մեզ.

— Ըստեղ մտիկ տվե՛ք, պ. Երվա՛նդ, թե սուղյին ռաստ գաք, ասեք թող գա, էս ա գնալու ենք...

Դարձա և նայեցի նրան բարկությամբ, բայց զսպեցի ինձ, և չորսս էլ նեղ արահետով իջանք դեպի ձորը:

Գուգանցիք անհետացան այլևս մեր աչքերից:

4

Քանի իջնում էինք, գետի կարկաչն ավելի՛ հնչում, ժայերն ավելի լարծուն, կանաչն ավելի առատ ու թարմ և արահետն ավելի դժվարանցանելի էր դառնում: Դիմացի կնճռոտ, կարծես արհեստական կերպով կերտված լեռը ճնշող, հսկա մեծություն էր ստանում՝ կռացած անդունդի վրա:

Մշտապես ստվերալից անկյուններում, ժայերի ճեղքերից անընդհատ կաթկթող ջրերի տակ, մազերի նման փոված ու կախված՝ աճել էին գիջությունով ուռճացող բույսերի թփեր. խոշոր ապառաժներ լզված ջրերից՝ սահել-հասնել էին ուզում գետակին և աջ ու ձախ, անվերջ ու ասավոր խորությամբ՝ ձգվում էին գալիս պտտեցնող անդունդներ...

Շա՛տ չնչին, շա՛տ փոքրիկ էինք երևում մենք բնության այդ վայրենի հսկայության առաջ: Մե՛ն-մի քարն այդտեղ մեծ էր մեզնից, ամեն մի թուփը ավելի խոշոր:

Եվ այդ բոլորը՝ խիճ, քար, ապառաժ ու թուփ միահամուռ ձգտում էին իջնել-հոսելու դեպի խորքը, ներքևում արշավող փրփրալից գետակին, որ գալարվում էր քարոտ անկողնի վրա, ուսումներ գործում...

Գուցե տասներորդ անգամը լինեք իջնելս այդտեղ, բայց ինչպես միշտ, այս անգամ էլ փոփոխություններ էի նկատում շուրջը: Բուսականությանը ավելի՛ առատ էր դարձել և ճոխացել. վայրի շուշանները ծաղկել էին իրենց լայն ու լեզվաձև տերևների մեջ. վարդենին սպիտակ վարդերով, պճնել, դեղին ծաղիկների փնջերը երկարացել՝ դեպի մեզ էին կռանում, երիցուկները անհամար քանակությամբ, խոշոր և պարարտ՝ գրավել էին խորշեր ու ծերպեր, իսկ երեք-չորս նոր ջրվեժներ ուսույուններով գահավիժում էին ժայերն ի վար, պայթում քարերի վրա, ջրի փռի ցանում ամեն ուղղությամբ:

— Բայց սա հրաշալի՛ք է... — ձայնում էր Հակոբը:

— Վայրենի՛, կրքոտ և արբեցուցիչ է՝ ինչպես գնչուհի,— ավելացնում էր Գևորգը:

Իսկ Վարդոն գլխարկը ձեռքին, գլուխը կախ և քիչ կթոտելով՝ իջնում էր լռությամբ:

Արահետը ոլորապտույտ էր՝ երբեմն ժայռերի միջով, նեղ, հազիվ մի ոտնաչափ, իսկ հաճախ այնքա՛ն մոտ քերում էր անդունդի ավեր,որ ստիպված էինք կառչել քարերի և թփերի: Ոստնում էինք ջրերից,մազլցում կամ սահում և երբ քրտնաթոր՝ հասել էինք հոսանուտ խիճերի դաշտին, կանգ առանք գետից հիսուն քայլ վեր՝ համեմատաբար տափարակ մի տեղ ու նստեցինք հանգչելու:

Վարդոն մի՛շտ լուռ՝ նստարան շինեց մի մեծ քար, Հակոբը ցցվեց սուր ապառաժի գլխին, Գևորգը փռվեց խիճերի վրա, իսկ ես մնացի կանգնած:

— Դուք չհոգնեցի՞ք,— ասացի գյուղացուն դառնալով:

— Ո՛չ,— խոսեց նա,— իջնելը չի հոգնեցնում... Բարձրանալը հոգիս է հանում...

— Այդպես է, փիլիսոփայեց Հակոբը,— իջնելը մի՛շտ հեշտ է. Բարձրանա՛լն է դժվար...

— Հը՛մ... — արեց Վարդոն և ծխախոտի տուփը հանեց,— իջնելը, այո, հեշտ է, բայց մեկ էլ տեսար տեղնուտեղը մնացիր... և այն մնա՛լն է որ կմնաս... Ու սկսեց պապիրոս շինել՝ կռացած տուփի վրա:

— Ձեզ համար գուցե,— առարկեց Գևորգը,— շատ էլ առողջ մարդ չեք երևում, թեև գյուղացի եք:

— Հիվանդ չեմ,— խոսեց Վարդոն,— շո՛ւնչս չի բավականանում:

— Եվ ձեռքերդ ու գուցե ոտքերդ էլ դողում են:

— Ոտքերս քիչ, իսկ ձեռքերս՝ միշտ... Խմելուց է:

— Կասկածում էի... ուրեմն խմո՛ղ եք դուք:

— Այո՛—արավ Վարդոն պապիրոսը վառելով,— օղի շա՛տ եմ խմում:

— Լա՛վ չէ,— բարոյախոսեց Հակոբը:

— Գիտեմ,— ժպտաց գյուղացին, բայց ճա՞րն ինչ... խմում եմ:

— Ինչո՞ւ ուրեմն մերժեցիք, երբ վերևում գյուղացիք առաջարկեցին ձեզ օղի,- հարցրի ես:

— Չկամեցա: Նրանց հետ խմելը չարժե... Միշտ մենակ եմ խմում. ո՛չ ոքի հետ...

— Եվ շա՞տ:

— Շա՛տ... Ուրիշների հետ, եթե պատահի, գոռեն՝ միայն մի բյումկա... Գյուղացոց հետ՝ երբեք. ընկեր չեն. օղիդ են միայն խմում և հարբելուդ վրա ծիծաղում... Առհասարակ վա՛տ են. եթե շահ չունենան քեզնից—կամ կծաղրեն կամ կվնասեն... Մի բաժակ օղիի համար քծնում են...

Կցկտուր, խռպո՛տ ձայնով խոսում էր նա՝ պապիրոսը երբեմն բերնին, երբեմն մատների մեջ: Չէր նայում մեզ, այլ միշտ դիմացի գետին և լեռներին:

— Ձեր անունը Վարդո՞ն է,— դարձավ նրան հանկարծ Գևորգը, որ սկսել էր ավելի հետաքրքրվել:

— Ո՛չ, Վարդան է... «մածուն ուտող» Վարդան:

— Մածուն ուտող,— ծիծաղեց Հակոբը, — և ինչո՞ւ այդ տիտղոսը. երևի մածուն շա՛տ եք սիրում:

— Այո. միս սակա՛վ եմ ուտում:

— Դուք երևի ուտում առած էլ եք,- ժպտաց Գևորգը,- գյուղացիք ձեզ «կարդացվոր» կոչեցին:

— Ծաղրում էին... Բայց ուսել եմ մի ժամանակ... Ներսիսյան դպրոցումն եմ եղել... Գյուղացիք չե՛ն սիրում ուսածների:

— Այդ վա՛տ է, որ ուսածներին սկսել են ծաղրել,- նկատեցի ես,- երևի շատ եք խմում և ձեր պատիվը իջեցնում...

— Ո՛չ, այդ չէ, — ասաց Վարդան,— ուրիշների մոտ ես չե՛մ հարբում... տանս միայն. խմում եմ և չեմ դուրս գալիս... խմում եմ ու կարդում, քնում... Այդ չէ: Ծաղրում են, որովհետև իրենց գործերը տեսնում եմ և... ավելի հասկանում եմ իրանց ախտերը... Տանե՛լ չեն կարող, որ իրենց գյուղացին ավելի զարգացած լինի և մաքուր, որ իրանցից շա՛տ ավելի աղքատ, գրեթե անկուտի Վարդանը համարձակվում է ավելի բան հասկանալ ու դատել, որ նա էլ մյուսների նման չի՛ քծնում, քյոխվի վրա գոռում է և մասնակից չէ գծուծ գործերի...

— Այդպե՛ս է,— ասաց Գևորգը,— քանի մարդ տգետ է, այնքան հաճույք է զգում իրենից հասկացողին ծաղրելու առիթ գտնել:

— Այո՛... Քյոխվան բարկանում է, որ չի կարող ինձ էլ մտրակել, ծեծել... և դիմում է ծաղրի. զգիրը ծաղրում է... որովհետև ինձ հեռու եմ պահում նրանց կեղտոտ արարքներից և կամ ճշմարտությունն եմ ասում... Պրի՛ստավն էլ. երբ տեսնում է, որ առանց օրենքի ինձ հետ վարվել չի կարող, ծաղրի է դիմում, ճգնում է ստորացնել ինձ, գյուղացոց առաջ պատիկացնել...

— Եվ իհարկե, ատում են ձեզ ամենքը:

— Ատում են... Ծաղրով, նույնիսկ տնտեսապես ճգնում են «տրորել» ինձ... Եվ երբ խմում եմ— նրանց քեֆն է գալիս, սիրում են տեսնել «ուսումնականին» անասունի հալում, թուլացա՛ծ, հարբա՛ծ... Կուզենային գտնել ինձ փողոցի ցեխո՛ւմ տապալկելիս...

— Էլ ինչո՞ւ եք մեղադրում գյուղացոց,— առարկեց Հակոբը,— քանի որ ինքներդ եք ձեզ անասնացնում և ծաղրելի դարձնում... Հիրավի՛, ուսում առած հարբեցողից զգվելի բան չի կարող լինել:

Վարդան ժպտալով նրան նայեց մի րոպե, թանձր ծուխով պատեց բեղերն ու ասաց.

— Չե՛մ մեղադրում... Բայց ասեմ ձեզ, որ նույն արբեցողն էի նաև չորս տարի առաջ, երբ մեր վեց գյուղերի ստարշինան էի, տերության պաշտոնյա... մտրակը ձեռքիս, շղթան վզիս և միշտ հարբած, այն էլ փողոցներում, հրապարակում, դատ տեսնելիս... ու չէին ծաղրում. քծնում էին, գտնում, որ «ուսումնական հարբեցողը» սկի՛ էլ ծաղրելու չէր, այլ շա՛տ պատկառելի, հարգանքի արժանի... Մի շուն ունեի մինչև իսկ նրան էլ զգվում էին, հարգում... Ստրկական հատկության արդյունք է. սերնդից սերունդ մտրակի տակ ծնած՝ պիտի քծնեն զորեղի առաջ, պիտի շողոքորթեն, լզեն... Դուք տեսե՛լ եք սարդի ուստայն...

— Շա՛տ...

— Ոստայնը սարքած, թաքնված մի անկյունում՝ սպասում է. անմեղ ճանճը բռնվում է հանկարծ, շա՛տ դետուդե՛ն խփվում, ճգնո՛ւմ է ազատվել... գուցե և գոռում է, օգնության կանչում... Եվ եթե բան է, մի ուրիշ ազատ ճանճ լսի նրան և մտածի օգնության գալ՝ բռնվում է ինքն էլ, և նրա բախտը ոչնչո՛վ չի զանազանվում առաջինից. մի քիչ ավելի ուշ է ուտվում, ծծվում...

— Այո՛, — խոսեց Գևորգը, — գյուղն է այդ... ցանցը և գյուղի ըմբոստը:

— Գյուղն է, — պնդեց Վարդոն, — ո՛չ միայն գյուղը այլ ամբողջ երկիրը... Ցանց է, ոստայն... և սարդերը տոգա՛ծ, սարդերը գիշատի՛չ, ո՛չ մի անկյուն ազատ չէ... Ի՞նչ կարող է անել թեկուզ «ուսած, հասկացող» ճանճը... Ավելի շուտ կբռնվի, ավելի շուտ կոչնչանա, և նրա կտրած չնչին թելը նորից կնորոգի, և ճանճերը կբռնվե՛ն, կծծվե՛ն...

— Հասկանալի է, — ասաց Հակոբը:

— Իսկ ուր ոստայն կա, — շարունակեց Վարդոն, — այնտեղ կա միմիայն ուտվող ճանճ... ծնվելուն պես գիտե՛նա, որ ցանց կա... Մնում է մի հնարք, լինել քծնող, խորամանկ, խաբեբա և գծուծ՝ սպրդել կարողանալու թելերից և գոնե քիչ ավելի ուշ ուտվելու համար... Անցյալ օրը մի գիրք էր ընկել ձեռքս, կարդում էի... Շա՛տ լավ գիրք էր: Թիֆլիս էի գնացել մի ծանոթս տվալ... կարդում էի ու մտածում, որ շա՛տ լավ կլինեիր, եթե դարվինիզմով բացատրվեր մեր գյուղացու ներկա հատկությունները...

— «Դարվինիզմ» գի՞րքն եք կարդացել:

— Այո՛... լա՛վ, պա՛րզ գրած գիրք է... և ճիշտ: Ինքս դիտել եմ շատ բան... Որոշ միջատներ իրենց միջավայրի գույնն են ունենում, որովհետև այդ գույն ունեցողնե՛րը միայն կարողանում են ազատվել սարդից... Ներեցեք, առհասարակ ուտողներից—ուզեցի ասել... — և առաջացնել իրենց նման սերունդ...

— Որոշ միջատներ էլ, — ավելացրեց Գևորգը, — տերևների մեջ ապրելով, ստանում են տերևների նմանություն այնքա՛ն, որ զանազանել չի կարելի...

— Այո՛... — շարունակեց Վարդոն, — ապրում են և բազմանում միայն նրանք, որոնք նմանվում են իրենց շրջապատող տերևներին, այդպիսի ընտրականություն մի քանի սերունդներից հետո առաջացնում է տերևաձև միջատների մի տեսակ, և այդ նոր տեսակի միջատը կգարմանա, եթե պատմես իրեն, որ տերևների ձևից ավելի լա՛վ ձև կա...

— Մեր երկրի գյուղացինե՞րն էլ նույն օրենքին են ենթարկվել ուրեմն ձեր կարծիքով, — հարցրեց Հակոբը:

— Նո՛ւյն... Ըմբոստները թշվառ են, ապերջանիկ... նրանք այլանդակություններ են շուտ են ուտվում... Ավելի ուշ ուտվելը դառնում է իդեալ... Մտածե՛լ էի այդ բոլորի մասին, բայց բացատրել չէի կարողանում, գիրքը հասկացրեց:

— Բայց, — ասացի ես, — պատռեցե՛ք ցանցը...

— Պատռե՞նք... — Ժպտաց Վարդոն, — ինչո՞ւ չէ... Բայց նախ հարկավոր է, որ ամե՛նքը զգան, թե ցանցը նեղիչ է և թե նրանից դո՛ւրս էլ կա կյանք ու ավելի՛ լավ կյանք... Հետո, շատ էլ հեշտ չէ պատռելը, առաջին զգացողին սարդն իսկո՛ւյն կլանում է... Մի ճանճը ոչինչ անել չի կարող, մի ըմբոստը, եթե չփշրվի էլ, ինձ նման օդիի կոփմի կամ ծաղրելի կդառնա... պետք է ամենքը... իսկ այդ «**ամենքը**» ունենալ դյուրին չէ...

Ասաց, ուժգին կերպով փլեց մուշտուկի մեջ, պապիրոսի մնացորդը դուրս շարտեց ու ոտքի ելավ:

— Չգնա՞նք...

— Գնա՛նք...

5

Շատերը, եթե մտաբերեն, գուցե հիշեն իրենց պատահած այսպիսի մի երևույթ:

Վիճում ես մեկի հետ. դիմացինդ պարզում է քեզ իր հայացքը որոշ խնդրի մասին և հաջողվում է համոզելու չափ փաստեր տար: Զգում ես, որ ճիշտ են ասածները, այնուամենայնիվ դեռ կասկածի մեջ ես, որովհետև իրական կյանքում նրա պատմած փաստերն անձամբ, քո աչքերովը չես տեսել:

Եվ ահա, չի անցնում մի քանի օր, երբեմն իսկ մի քանի ժամ, որ դիպվածով, ներկայությամբ հենց քեզ հետ վիճող պարոնի՝ ականատես ես լինում նրա ասածը հաստատող ապացույցին:

Այդպես օտարոտի մի պատահար էր ահա, որ հաստատելու համար Վարդոյի խոսքերը, դեմառդեմ տեղի ունեցավ ձորագլխում, երբ այնտեղ վերադարձանք:

Պետք է որ ժամը 6–ը լիներ, եթե ոչ ավելի ուշ, երբ ձորիցն ելանք ու մտածեցինք գյուղ գնալ:

Դուզանցիները չկային. գնացել էին: Հարթության վրա մնացել էր միայն մեր սայլը: Սայլապանը պարզված նրա մեջ քնել էր՝ գլուխը դրած մի երկար փայտի վրա:

Զարթնեցրի նրան:

– Վե՛ր կաց, գնում ենք:

Ելավ, աչքերը տրորեց ու իջավ սայլից:

– Հա, եկա՞ք,– արեց նա,– բա ընչի՞ էսքան ուշացաք... հրես կմթնի:

– Ոչինչ, լուսնկա գիշերներ են, սանձերը կարգի դիր ու նստենք:

– Դորթ ա,— առարկեց նա՝ մոտենալով ձիերին, ամա դե շա՛տ ուշ մնացինք է՛... Ողջ օրը կորավ, ասի քիչ շուտ ետ դառնանք, բայքի թե մի երկու սել խոտ էլ ա տուն տանեմ:

– Վնաս չունի,— խոսեց Վարդոն,— ուրիշ սել էլ ունես. ախպերդ հմի նրանով տարած կլինի:

– Դո՞ւ էլ ես գալու Դուզան,— ասաց սայլապանը՝ խեթ–խեթ նրան նայելով:

– Չէ,— ասացի ես,— առաջ մեկ Ծաղկասար կիջնենք, հետո Դուզան կբարձրանանք:

– Էդ ո՞նց կըլի–փոկերից մեկը ձեռքին՝ ինձ նայեց սայլապանը,– Էդ խո ջլի՛ս մթանը կմնանք... Չէ՛, Էդ մեկը սկի չի ըլիլ. ես Ծաղկասար չեմ գնալ:

– Տո, պրծիր է,— ձայնեցի ես,— մի բան էլ ավելի կտանք, հը՛... մի մանե՞թ չի հախդ, Ծաղկասար գնա ու երկու մանեթ ստացիր:

– Ո՞նց թե մի մանեթ...— գոչեց նա,— ինչի՞, բաս մի մանեթ եք տալու:

– Ի՞նչ է:— զարմացա ես— մեր Սիսակ ծառան քեզ հետ չի խոսել այդ մասին, չէ՞ որ սովորաբար հենց մի մանեթ է և ոչ ավելի:

– Ղորթ ա, խոսել ա...— կմկմաց գյուղացին,— ամա դե մի մանեթ...

– Չէիք ուզում՝ թող չլծեիր... պրծի՛ր, պրծի՛ր, խոսելու ժամանակ չկա...

Գյուղացին պահ մի լուռ, առանց մեզ նայելու սանձերը կարգի դրավ, հետո հանկարծ դուրս եկավ ձիերի միջից, անցավ սայլի մյուս կողմը, վճռականորեն ինձ նայեց ու ասաց.

– Չէ՛, պարո՛ն Երվանդ, եղբւրե՛ր Բան չի, ես Ծաղկասար գնացողը չեմ՝ էս մեկ, համ էլ երեք մանեթից պակաս չեմ առնի՝ էս քեզ վրա երկու...

Ես և հյուրերս միմյանց նայեցինք զարմացած.

– Ա՛յ տղա, դու խո չե՞ս գովել, յա հարբած խո չե՞ս,— զայրացավ Հակոբը,— հենց մեզ մո՛տ էր, որ Սիսակը եկավ ու ասաց, թե մի մանեթով է խոսել հետդ...

– Ղո՛րթ ա... Բան չե՛մ ասում, մի մանեթ խոսեց... ամա դե ես էլ ասի, որ երեք կառնեմ...

– Է՛, որ ասիր, ինչո՞ւ եկար կամ ինչո՞ւ գնի մասին մեզ հետ նախ չվերջացրիր ու հետո բերեիր, հը՞...

– Դե ո՞նց անեմ ես... ասի աղա մարդիկ են...

– Հիմար մի՛ լինի,— միջամտեցի ես,— միշտ գնացել եկել եմ, երբեմն 4—5 հոգով, մինչև մուրը մնացել ենք ու միշտ էլ միայն մի ռուբլի եմ տվել... Որոշված գինն էլ դա՛ է...

– Այդպես է: — հաստատեց Վարդոն,— **տաքսան**²³ մի մանեթ ա:

– Ի՞նչն ա մեկ մանեթ,— բացականչեց գյուղացին՝ զայրացած դեպի նա դառնալով,— յանի ձեր ծաղկասարեցին կտաներ հա՞... թե ընենց՝ փչում ես...

Ապա համառ ու խիստ ինձ նայեց ու ասաց.

— Երեք մանեթից պակաս չի ըլի, պ. Երվանդ, թե Ծաղկասար էլ գնալու ըլեք՝ չորս մանեթ... կուզեք կտանեմ, չեք ուզի, հրեն ձեր չէ՞ չեյերը²⁴. սելիցը վեր գրեք՝ ես գնամ...

Այլևս համբերել անհնար էր. չափազանց հանդուգն էր դառնում գյուղացին: Անմիջապես կորզեցի վար դրի մեր պայուսակն ու գորգը և ասացի.

— Լավ. դե հիմի գնա՛, մինչև գյուղը չորս վերստ է մնացել. ինչպես լինի կգանք, բայց դու այլևս կո՛ւ պեկ չես ստանա ինձնից:

Սայլապանը ելավ սայլի վրա, խարազանը ձեռքն առավ, սանձերը ժողովեց ու մի տեսակ համարձակ ժպիտ դեմքին՝ կանչեց.

— Կստանամ... արխեին²⁵ կաց...

²³ Որոշված գին:

²⁴ Իրեղենները:

— Գնա տեսնենք ինչպե՞ս կատանաս... Դատի դիմիր, եթե կուգես

— Ինչի՞ դատաստան,— ասաց նա,— իմ դատաստանը հրես ա՛յ իմ պլետնա²⁶ ա...

— Ինչպե՞ս...

— Ընե՛նց... իմ դատաստանը ես իմ ձեռքովս կտեսնամ... հրես ա՛յ, պլետս սաղ կենա:

Արյունը գլխիս խփեց. վայրկենական զարմանքից հետո, չգիտեմ ինչպե՞ս եղավ, ոստնեցի դեպի նա, բռնեցի ցույց տված «պլետի» ծայրից, քաշ տվի, խլեցի և նրանով ուժգնությամբ սկսեցի հարվածներ տեղալ գլխին:

Սոսկման ու զարմանքի մի ճիշ դուրս թռավ գյուղացու բերնից, ճգնեց սանձերը ժողովել, բայց շփոթվեց. և որովհետև ես շարունակում էի հարվածել՝ ցած թռավ սայլից: Կարծեցի պիտի պաշտպանության դիմեր, սայլի մեջ դրած ցուպը վերցնեք, վրաս հարձակվեք...

Այնուամենայնիվ ետ չքաշվեցի:

Այստեղ սակայն Գևորգը, որ ապշած կեցել էր, վարակվեց ինձնից. անմիջապես կորզեց ձեռքիցս խարազանը, ընկավ գյուղացու վրա և տո՛ւր թե կտաս...

— Շա՛ն որդի,— սկսեց նա հարվածների հետ,— դու համարձակվում ես պլետով սպառնալ, հա՞... սպասիր մեկ քեզ սատկացնեմ...

— Յա՛, յա՛...— սկսեց ետ-ետ քաշվել գյուղացին,— յա՛ սպանելու՞ եք ինձ...

— Պիտի սպանեմ... ահա՛ քեզ... ահա՛ էլի՛...

Եվ ո՛չ իսկ մտածեց մի րոպե ձեռքը ցուպին տանել գյուղացին, այլ եկեն մեջքը դարձրեց ու ճչալով սկսեց փախչել դեպի խճուղին, Գևորգը նրա ետևից՝ խարազանը ձոճելով օդի մեջ...

Ոչ միայն փախչում էր սայլապանը, այլև կանչում էր.

— Փիե՛... տո սպանելո՞ւ եք... ախր ես ի՞նչ արի է՞... տո ես դալաթ արի, որ մի բան ասի...

Գևորգը հասել էր ետևից, հայհոյում էր ու զարնում:

— Վա՛յ, վա՛յ...— սկսեց աղաչել գյուղացին:

Կանգ էր առել ու կծկվելով, գալարվելով ուտում էր հարվածները, առանց ձեռք իսկ շարժելու զարնողի դեմ:

— Վա՛յ, վա՛յ...— գոռում էր նա,— ե՞ս մեղա աստծո, աղա՛... ախպե՛ր, ինչ կուգեք տվեք... տանե՛մ..., տանեմ, էլ ո՞ւր ես խփում... կա՞ց հալա...

— Դո՛ւ անպի՛տան, դո՛ւ սողուն...— կանչում էր. Գևորգը զարնելով,— է՞ս րոպեիս մեր պայուսակը մեջը դիր ու մեզ գյուղ տար, թե չէ...

— Տո տանեմ, տանեմ էլի՛... յա՛

²⁵ Միամիտ:

²⁶ խարազան:

Հետո հանկարծ վարմունքը փոխեց, կծկվեց, աղաչավոր, ստրկական ժպիտ կազմեց դեմքի վրա ու ասաց.

— Դե որ ուզում ես սպանել, ըհա՛, խփի՛ր... դու քո ինսա՛ֆը...

Այստեղ մենք միջամտեցինք: Գևորգն էլ իջեցրեց խարազանը:

— Թող, Գևորգ,— ասացի ես,— թող շա՛տ զգվելի է:

— Եվ ինչպե՛ս զգվելի...— կանչեց նա խարազանը հեռու նետելով,— քիչ է մնում խեղդեմ, սատկացնեմ այս սողունին... փոխանակ՝ ճանկերով լինի, ատամներով լինի՝ ինձ բզկտելու, դողում է այս բարակ, թելի նմանող քոսոտ խարազանի առաջ, փա՛խչում է, կծկվում, աղերսում, քիչ է մնում ոտներս լզի... Ո՛ւ ես քու կերած հացին ու ծածկած փափախին... Մո՛տ արի, շան որդի, լաչա՛կ ծածկեմ գլխիդ, լաչա՛կ...

— Ընչի՞, ա՛ղա,— կանչեց գյուղացին հեռվից,— մոտ չեմ գա, էլի՛ կծեժես...

— Արի ասում եմ է՛... արի՛ սայլը բարձրացի, թե չէ ողջ մարմինդ կջարդեմ...

Գյուղացին մի քայլ առաջ եկավ քծնող ժպիտը դեմքին, կանգ առավ խոնարհ և ասաց.

— Յանի ի՞նչ էի արել, աղա, որ էդքան ծեծեցիր:

— Հալա էլի կծեժեմ, սողու՛ն,— կանչեց նրա վրա Գևորգը:— Տո, դու մարդ ես, ջիգար ունե՞ս... տո դու սկի ամոթ յա սիրտ չունե՞ս... Հը անիծած, համ պլետ ես ցույց տալիս, համ էլ էդքան վախկոտ ես...

— Դե բա ի՞նչ անեմ, աղա, ես կարո՞ղ եմ ձեզ պես աղաների հախիցը գալ... Կերթաք ստարշինի, պրիստավի ու... էլ ողջ տարին ջառմա քաշելուց չեմ պրծնի...

Հետո մոտ գնաց սայլին, արագությամբ մեր իրեղենները դարսեց տեղը, խոնարհաբար հրավիրեց մեզ նստելու և երբ սանձերն էր ժողովում՝ քշելու համար, քծնող ժպիտը դեմքին ինձ դարձավ ու ասաց.

— Դե աղա, էն որ ծեծեցիք էլ, երկու մանեթը կտաք, չե՞... թե Ծաղկասար կուզեք՝ իրեքը...

— Լա՛վ, լա՛վ, քշի՛ր...

— Քշիր ու ձենդ կտրի՛ր, շա՛ն տղա,— բարկացավ Գևորգը,— հիմա ավելի փիս կծեժեմ, թե խոսել ես:

— Յա,— արեց գյուղացին,— դե քշում եմ էլի, էլ ինչի՞ ես ուշունց տալիս, յա թե չէ՝ ծեծել ուզում:

— Քեզ նման սողունի ոսկորներն էլ որ փշրես դեռ քիչ է:

Գյուղացին Վարդոյին նայեց զարմացած ու հարցական, կարծես կամենում էր հարցնել նրան, թե՛ «ի՞նչու է բարկանում այլևս այդ քաղաքացին»:

Վարդոն, որ մինչև այդ լուռ, իսկ կառք նստելուց հետո գլուխը քաշ՝ պապիրոս շինել-վառում էր, նայեց Գևորգին ու ասաց.

— Չի հասկանա՞ ձեզ, պարո՛ն, իզուր եք փորձում ստրկային զգացմունքները զզվելի հանդիսացնել իր առաջ... քանի բարկանում եք՝ նա ա՛յնքան ավելի չի հասկանում ձեզ...

— Իսկ բնա՞զդ, ինքնապաշտպանության կամ անձնասիրության բնա՞զդ անգամ չունի,— գոչեց Հակոբը.— չէ՞ որ ամեն անասուն ունի դրանից:

Եվ մինչ կառքը սլանում էր ու խճուղին ելնում, Վարդոն առանց ժպտալու, ծուխը բեղերի մեջ՝ պատասխանեց.

— Այո՛, ունի... քայց ինքնապաշտպանության բնագղները տեսակ-տեսակ են լինում: Փախչել, կծկվել, թաքնվել՝ հարվածից խուսափելու համար, աղաչել, լալ... Դրանք էլ ինքնապաշտպանության բնագղներ են: Ստրկական ինքնապաշտպանության բնագղներն են մեր մեջ զարգանում միայն, իսկ անձնասիրությունը անհա՛յտ գաղափար է այս կողմերում... Ամեն ինչ միաբանած՝ ժողովրդին կրթում են այդպես...»

— Անասունը գոնե կծում է,— մոմռաց Գևորգը,— ինչքան էչ ուժեղի պատահի, նախ կծում է, հետո մեռնում... Մեղուն իր մահվան գնով պաշտպանում է իր հասարակությանը...

— Ճի՛շտ է,— շարունակեց Վարդոն,— մե՛նք էլ կծել գիտենք... մեզնից թույլերին, մեկմեկո՛ւ կծել... Մարդը կարծում էր, թե հոխորտալով կհաջողվի կողոպտել ձեզ. այժմ քծնում է, որովհետև զգաց, որ այդ ձևն ավելի նպաստավոր է... Ու հաջողվեց, հավաստի եմ, որ կտաք նրան ուզածին չափ, ծեծեցիք և դա ճնշում է այժմ ձեզ. խղճահարությունից՝ ուզածը պիտի տաք...

— Իսկ որ ծե՛ծ կերավ...

— Ոչի՛նչ, սովոր է մեր մեջքը,— ժպտաց դառնությամբ Վարդոն,— կոշտեր են գոյացել մեր մեջքերի վրա այնպես, ինչպես ոտքերի մատներին՝ նեղ կոշիկների մեջ ճնշված... Որպեսզի ծեծը բարկություն գրգռի, նախ հարկավոր է, որ կաշին նուրբ, զգայուն չինի և կոշտերից ազատ: Իսկ կոշտերից ազատվելու համար...

— Ազատվելու համա՞ր...

— Միայն մի հնարք կա... լայն կոշիկներ հագնել, նեղ կոշիկն ընդմիշտ դեն շաքտել... Այո՛, լա՛յն, շա՛տ լայն...